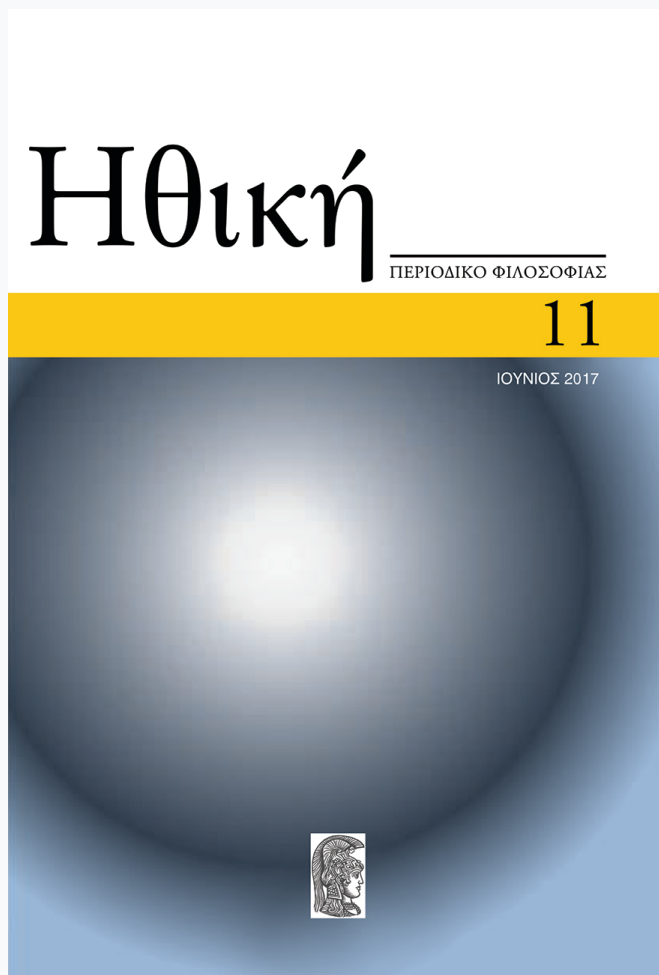

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 11 (2017)

Η πραγματική ελευθερία κατά την Hannah Arendt

Θεόδωρος Μ. Λιανόπουλος

doi: [10.12681/ethiki.22764](https://doi.org/10.12681/ethiki.22764)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λιανόπουλος Θ. Μ. (2020). Η πραγματική ελευθερία κατά την Hannah Arendt. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (11), 81–90. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22764>

Η πραγματική ελευθερία κατά την Hannah Arendt

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Μ. ΛΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Το ζήτημα της ελευθερίας είναι ουσιώδες για τον στοχασμό της Hannah Arendt. Αυτό μαρτυρεί τόσο το γνωστό έργο της *Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita Activa)*¹, καθώς και το δοκίμιο *Τι είναι η ελευθερία*². Το τελευταίο δημοσιεύθηκε το 1961 στην Αμερική, σε έναν τόμο με πέντε ακόμα δοκίμια πολιτικής σκέψης, υπό τον γενικό τίτλο *Between past and future*³.

Στο εν λόγω δοκίμιο, η Arendt αμφισβητεί την επικρατούσα έννοια της «εσωτερικής ελευθερίας»⁴, δηλαδή την αντίληψη ότι ελευθερία σημαίνει ελευθερία της συνειδήσεως, το να είμαστε συνειδησιακά ελεύθεροι μέσα στον κόσμο της διάνοιας και της σκέψης μας. Αρνείται ότι η προσήκουσα επικράτεια για την ανθρώπινη ελευθερία είναι η εσωτερική σφαίρα της συνείδησης⁵, γνώμη που, όπως σημειώνει, επικράτησε στην ύστερη αρχαιότητα και καθόρισε τη χριστιανική αντίληψη, την οποία διαμόρφωσαν σχετικά ο απόστολος Παύλος και ο Αυγουστίνος⁶. Πρώτα απ' όλα γιατί, καθώς τονίζει, όλες οι σκέψεις μας υπόκεινται στον αδήριτο *νόμο της αιτιότητας*. Δεν σκεπτόμαστε, ούτε δρούμε, ελεύθερα αλλά με πλήθος αιτίων, κινήτρων και επιλογών, ώστε στο τέλος ούτε εμείς οι ίδιοι δεν γνωρίζουμε τα βαθύτερα αίτια των πράξεων μας. Γι' αυτό, άλλωστε, δεν μπορεί ποτέ να προβλεφθεί η ανθρώπινη αντίδραση απέναντι ίδιων γεγονότων. Έκαστος αντιδρά αναλόγως των δικών του προθέσεων, εμπειριών και αναγκών, εντός προκαθορισμένου κοσμικού και δεσμευτικού πλαισίου, ανελεύθερα και συγχρόνως με προσωπικά κριτήρια⁷. Άρα το υποκείμενο της ελεύθερης βούλησης είναι ουσιαστικά ανύπαρκτο και πολύπλοκο. Εξ ου και ο Καντ προσπάθησε να μιλήσει για καθαρό Λόγο, ανεπηρέαστο από προσωπικές αφετηρίες και επι-

διώξεις⁸.

Για την Arendt, η ελευθερία είναι αμιγώς και αποκλειστικά πολιτική. Η άσκησή της αξιώνει τη θέσπιση της δημόσιας σφαίρας, η οποία θα γίνει «η σκηνή για πράξη και ομιλία». Χρειάζεται το πλήθος, τους άλλους ανθρώπους: «Αποκτούμε επίγνωση της ελευθερίας, ή του αντιθέτου της, κατά τη συναναστροφή μας με τους άλλους ανθρώπους, και όχι στην αμοιβαία σχέση με τον εαυτό μας⁹. Άλλο, λοιπόν, η λεγόμενη ελευθερία της σκέψης και της βούλησης, ως εσωτερική διεργασία, η οποία είναι αδιάφορη για τον έξω κόσμο, αφού αφορά το άτομο μου και την προσωπική μου πάλη με τον εαυτό μου, και άλλο η πολιτική ελευθερία που σχετίζεται με τον κόσμο, προ-απαιτεί τη συνάντηση και συνύπαρξη με αυτόν και φανερώνει τον εαυτό μου απέναντι αυτού δια ενεργούς πράξεως και ομιλίας· καθότι «speech is also a form of action», κατά την Arendt¹⁰.

Στο βιβλίο της *Η ανθρώπινη κατάσταση*, αναφέρει πιο συγκεκριμένα τις επιρροές στη σκέψη της από κείμενα παλαιότερων φιλοσόφων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ξεκινάει την πέμπτη ενότητα του βιβλίου, η οποία αναφέρεται στην ανθρώπινη πράξη, με το εξής απόσπασμα από τον Δάντη:

«Διότι σε κάθε πράξη, αυτό που κυρίως επιδιώκεται από τον πράττοντα, είτε κινείται από φυσική ανάγκη είτε από την ελεύθερη βούληση του, είναι *η αποκάλυψη της δικής του εικόνας*. Γι' αυτό και όποιος πράττει, εφόσον πράττει, απολαμβάνει το πράττειν. Αφού ό,τι υπάρχει, επιθυμεί τη δική του ύπαρξη (σ.σ. δηλαδή, επιθυμεί να νοιώθει και να κατανοεί ότι υπάρχει), και αφού κατά την πράξη, η ύπαρξη του πράττοντος κατά κάποιον τρόπο εκτείνεται, κατ' ανάγκην επακολουθεί η απόλαυση (...) Έτσι, κανείς δεν πράττει (σ.σ. όντως και πραγματικά), παρεκτός αν πράττοντας, καθιστά φανερή την λανθάνουσα ύπαρξη του»¹¹.

Ακολούθως αναφέρεται στον Δημόκριτο, ο οποίος εξαιρεί τη σημασία της ύπαρξης της πόλης για τη ζωή και τη δράση του ανθρώπου: «Η τέχνη της πολιτικής διδάσκει τους ανθρώπους πώς να δημιουργούν τα μεγάλα και λαμπρά, κατά τη φράση του Δημοκρίτου. Εφόσον υπάρχει η πόλις για να παροτρύνει τους ανθρώ-

πους να τολμούν το εξαιρετικό, τα πάντα πάνε καλά. Αν η πόλις χαθεί, έχει χαθεί το παν»¹².

Για τον άνθρωπο ως πολιτικό ον κάνει λόγο εκτενώς, βέβαια, ο Αριστοτέλης στην πολιτική του φιλοσοφία, όπου έχει πλήρη επίγνωση σχετικά με το ποιο είναι το επίκεντρο της πολιτικής. Δεν είναι άλλο, παρά το «έργον του ανθρώπου» ως ανθρώπου. Και όταν όριζε το έργο αυτό ως ευ ζην, εννοούσε, σαφώς, ότι εδώ το έργο δεν είναι προϊόν εργασίας, αλλά υπάρχει μόνο υπό μορφή *καθαρής ενέργειας*. Στην αριστοτελική έννοια της ενέργειας ενοποιούνται τα μέγιστα επιτεύγματα για τα οποία είναι ικανά τα ανθρώπινα όντα, δηλαδή *η ζώσα πράξη και ο ειπωμένος λόγος*. Με τον όρο ενέργεια, επισημαίνει η Arendt, προσδιορίζονται όλες οι δραστηριότητες, όσες δεν επιδιώκουν έναν σκοπό, είναι δηλαδή α-τελείς, και δεν αφήνουν πίσω τους έργα («παρ' αυτές έργα»), αλλά εξαντλούν ολόκληρο το νόημα τους στην ίδια την τέλεση. Από την εμπειρία του πράττειν αντλεί ακριβώς το αρχικό του νόημα ο παράδοξος «σκοπός καθ' αυτόν», ο «αυτοσκοπός». Διότι, σε αυτές τις περιπτώσεις πράξης και ομιλίας, ο σκοπός, δηλαδή το αριστοτελικό τέλος, δεν επιδιώκεται αλλά βρίσκεται *ενσωματωμένος* στην ίδια τη δραστηριότητα, η οποία, ως εκ τούτου, συνιστά εντελέχεια. Συνεπώς το έργο δεν είναι ό,τι ακολουθεί και περατώνει την διαδικασία αλλά ό,τι ενσωματώνεται σε αυτήν. Η επιτέλεση είναι αυτό το ίδιο το έργο, είναι η ενέργεια καθ' εαυτήν¹³.

Με ποιο τρόπο, λοιπόν, εμπλέκεται η καθ' εαυτήν ενέργεια, ως τέλεση της ανθρώπινης πράξης, με την ελεύθερη δημόσια έκφραση και πολιτική πρωτοβουλία του ανθρώπου; Και ποια η διαφορά της με τη χριστιανική έννοια της ελεύθερης ανθρώπινης βούλησης, του εκ του Θεού δοθέντος, κατά τους Χριστιανούς, στους ανθρώπους ειδικού χαρίσματος; Η Arendt σημειώνει:

«Εδώ δεν ασχολούμαστε με το *liberum arbitrium* (ελεύθερη βούληση), μια ελευθερία επιλογής που αυθαιρετεί και αποφασίζει μεταξύ δύο δεδομένων πραγμάτων, ένα καλό κι ένα κακό, και της οποίας η επιλογή προκαθορίζεται από κάποιο κίνητρο (...) Η πράξη, για να είναι ελεύθερη, πρέπει αφ' ενός να είναι ελεύθε-

ρη από κάθε λογής κίνητρο κι αφ' ετέρου από τον επιδιωκόμενο σκοπό της, ως *προβλέψιμο αποτέλεσμα*. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα κίνητρα και οι σκοποί δεν είναι σημαντικοί παράγοντες σε κάθε μεμονωμένη πράξη, αλλά ότι είναι παράγοντες που την οριοθετούν, και η πράξη είναι ελεύθερη στο βαθμό που μπορεί να τους υπερβεί»¹⁴.

Στην αναζήτησή της για έμπρακτη και φανερή -και όχι θεωρητική και κρυφή- ελευθερία, η Arendt αναζητεί να προσδιορίσει το απροσδιόριστο, την όσο δυνατόν πιο ανεπηρέαστη πράξη, ως τη μόνη αληθινή ελευθερία από κάθε είδους ατομικό δεσμό και περιορισμό. Δεν αρνείται ότι πάντα υπάρχει κάποιο βαθύτερο κίνητρο σε κάθε πράξη, αλλά εισηγείται ότι η πράξη δεν δεσμεύεται καταναγκαστικά από αυτό. Η πραγματική ελευθερία ταυτίζεται με την αναπάντεχη και απροσδόκητη πράξη και ενέργεια, που εμφανίζεται στον πολιτικό και κοινωνικό περίγυρο ως εκτροχιασμός, θα λέγαμε, μιας συνήθους και αναμενόμενης ροής των πραγμάτων· ως ξαφνικό και ανέλπιστο σπάσιμο μιας μοιρολατρικής αλυσίδας συνηθισμένων γεγονότων της καθημερινότητας, το οποίο εμφανίζεται με μη αναμενόμενο τρόπο, ορμώμενο όχι από ατομικά κίνητρα, αλλά από *principia*, δηλαδή αρχές. Ας δούμε πώς η ίδια περιγράφει αυτή την πηγή και αφορμή της «καθαρής» πράξης:

«Η ανθρώπινη πολλότητα είναι η παράδοξη πολλότητα μοναδικών όντων. Η ομιλία και η πράξη αποκαλύπτουν τη μοναδική αυτή διαφορετικότητα. Μέσω αυτών οι άνθρωποι *ξεχωρίζουν*, αντί να είναι απλώς διαφορετικοί. Αποτελούν τους τρόπους, με τους οποίους τα ανθρώπινα όντα εμφανίζονται το ένα στο άλλο (...) Η εμφάνιση αυτή, σε αντιδιαστολή προς την απλή σωματική ύπαρξη, στηρίζεται στην *πρωτοβουλία*. Μια ζωή χωρίς ομιλία και πράξη (...) είναι κυριολεκτικά νεκρή για τον κόσμο. Έχει πάψει να είναι ζωή ανθρώπινη, διότι δεν βιώνεται πλέον μεταξύ των ανθρώπων»¹⁵.

«Η πράξη», συνεχίζει, «εφ' όσον είναι ελεύθερη, δεν καθοδηγείται από τη διάνοια, ούτε από τα κελεύσματα της βούλησης – παρ' ότι χρειάζεται και τα δύο για να επιτελέσει κάποιον μεμο-

νωμένο σκοπό. Αλλά εκπηγάζει από κάτι εντελώς διαφορετικό, το οποίο, για να ακολουθήσω την περίφημη ανάλυση του Μοντεσκιέ για τις μορφές διακυβέρνησης, θα το αποκαλώ μια *αρχή*. Οι αρχές δεν λειτουργούν ενδόμυχα όπως κάνουν τα κίνητρα (...) αλλά παροτρύνουν εξωτερικά, και είναι πολύ πιο γενικές για να υπαγορεύσουν επιμέρους σκοπούς (...) Σε αντίθεση με την κρίση της διάνοιας που προηγείται της πράξης, και παρά την επιταγή της βούλησης η οποία την εγκαινιάζει, η αρχή εμφανίζεται σε όλη την έκταση της μόνο με την τέλεση της πράξης καθ' αυτήν (...) Η *εμπνέουσα αρχή* δεν χάνει τίποτα σε δύναμη ή εγκυρότητα, όταν επιτελείται. Σε αντιδιαστολή προς τον σκοπό της, η αρχή μιας πράξης μπορεί να *επαναληφθεί* ξανά και ξανά, όντας ανεξάντλητη. Και σε αντίθεση προς το κίνητρο της, η εγκυρότητα μιας αρχής είναι *καθολική*, δεν βασίζεται σε κάποιο επιμέρους πρόσωπο ή σε κάποια επιμέρους ομάδα.

Η διακήρυξη αρχών γίνεται μόνο μέσω της πράξης. Οι αρχές φανερώνονται στον κόσμο ενόσω διαρκεί η πράξη, και όχι περισσότερο. Τέτοιες αρχές είναι η τιμή και η δόξα, η αγάπη της ισότητας, που ο Μοντεσκιέ αποκαλούσε αρετή, αρίστευση ή αξιοσύνη – το ελληνικό αεί αριστεύειν, αλλά επίσης και ο φόβος, η δυσπιστία ή το μίσος. Η ελευθερία ή το αντίθετο της, εμφανίζονται στον κόσμο όποτε ενεργοποιούνται τέτοιες αρχές. Η εμφάνιση της ελευθερίας, όμοια με τη διακήρυξη αρχών, συμπίπτει με την επιτελούμενη πράξη. Οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι (...) *εφ' όσον καιρό πράττουν*, ούτε πριν, ούτε μετά. Γιατί το να είναι κανείς ελεύθερος και το να πράττει, είναι ένα και το αυτό»¹⁶.

Η Arendt φανερώνει τις επιρροές της και από τον Αυγουστίνο –ο οποίος αποτέλεσε θέμα της διδακτορικής της διατριβής– που στην Πολιτεία του Θεού (*De Civitate Dei*), η οποία είναι η μόνη πολιτική πραγματεία του, παρουσιάζει ακόμα και την ίδια τη γέννηση του ανθρώπου ως μια ενέργεια και πράξη ελευθερίας. Στο σύγγραμμα αυτό του Αυγουστίνου, η ελευθερία δεν παρουσιάζεται μόνο ως *liberum arbitrium*, δηλαδή όχι μόνο «ως μια εσωτερική ανθρώπινη διάθεση, αλλά ως ένα χαρακτηριστικό της *εγκόσμι-ας ανθρώπινης ύπαρξης*. Ο άνθρωπος διαθέτει ελευθερία, επειδή ο

ίδιος, ή -για την ακρίβεια- η είσοδος του στον κόσμο, εξισώνεται με την εμφάνιση της ελευθερίας στο σύμπαν. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος, επειδή είναι μια *απαρχή*, και πλάστηκε έτσι, αφού το σύμπαν είχε δημιουργηθεί: (initium) ut esset, creates est hommo, ante quem nemo fuit»¹⁷.

Ακολουθώντας τον Αυγουστίνο, η Arendt τονίζει ότι, με τη γέννηση του κάθε ανθρώπου, αυτή η απαρχή φανερώνεται και επιβεβαιώνεται, επειδή σε κάθε περίπτωση κάτι καινούργιο και νέο έρχεται μέσα σ' έναν ήδη υπαρκτό κόσμο, ο οποίος θα συνεχίσει να υπάρχει και μετά το θάνατο αυτού του κάθε νέου δημιουργήματος, του κάθε μεμονωμένου ανθρώπου. Επειδή *είναι μια απαρχή ο ίδιος*, ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα και να αρχίζει κάτι. Η καινούργια αρχή, που φυσικά ενυπάρχει στη γέννηση, μπορεί να γίνει αισθητή στον κόσμο, μόνο επειδή ο νεοεισερχόμενος έχει την ελευθερία και τη δυνατότητα να αρχίσει κάτι από την αρχή, έχει, δηλαδή, την *ικανότητα του πράττειν ελεύθερα και ανεξάρτητα*. Το να είναι κανείς άνθρωπος ελεύθερος, είναι ένα και το αυτό. «Ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο, για να εισάγει στον κόσμο την ικανότητα της απαρχής: δηλαδή την ελευθερία (...) Με αυτή την έννοια της πρωτοβουλίας, ενυπάρχει σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα ένα στοιχείο πράξης και, συνεπώς, ελεύθερης γεννησιμότητας»¹⁸.

Μάλιστα η Arendt θα κάνει ιδιαίτερη μνεία στην εξήγηση της ελληνικής λέξης άρχειν, επισημαίνοντας ότι είναι εντυπωσιακό πώς σημαίνει ταυτόχρονα και ξεκινώ και άρχω· δηλαδή είμαι άρχων, αρχηγός, μιας διαδικασίας, άρα οπωσδήποτε και ελεύθερος, τουλάχιστον όσον αφορά αυτή την επιτελούμενη διαδικασία της πράξης μου. Έτσι, κατά την Arendt, η λέξη άρχω από μόνη της «αποτελεί μαρτυρία μιας εμπειρίας στην οποία, το να είναι κανείς ελεύθερος και να έχει την ικανότητα να αρχίσει κάτι νέο, συμπίπτουν (...) Το πολλαπλό νόημα του άρχειν (σ.σ. ειδικότερα κατά την αρχαία εποχή) δείχνει τα εξής: μπορούν να αρχίσουν κάτι μόνο όσοι είναι ήδη άρχοντες (δηλαδή αρχηγοί οίκων, οι οποίοι άρχουν στους δούλους και στην οικογένεια) κι έχουν έτσι απελευθερωθεί από τις αναγκαιότητες της ζωής, ώστε να αφοσι-

ωθούν σε επιχειρήσεις που γίνονται σε μακρινούς τόπους, ή στις υποχρεώσεις του πολίτη στο εσωτερικό της πόλης. Και στις δύο περιπτώσεις δεν άρχονται πλέον, αλλά είναι άρχοντες μεταξύ αρχόντων, κινούνται μεταξύ ίσων, κι επιστρατεύουν τη βοήθεια τους ως ηγέτες, για να αρχίσουν κάτι το νέο, για να ξεκινήσουν μια επιχείρηση (σ.σ. δηλαδή προσπάθεια)»¹⁹.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποκαλύπτεται η ελευθερία, ως μια ύψιστη δωρεά και ένα εξαίρετο προνόμιο, το οποίο μόνο ο άνθρωπος, απ' όλα τα γήινα πλάσματα, δέχτηκε και του οποίου μπορούμε να βρούμε ίχνη και στοιχεία σε όλες σχεδόν τις δραστηριότητες του ανθρώπου. Ωστόσο, εκδηλώνεται και αναπτύσσεται σε πληρότητα, μόνο όταν η πράξη έχει δυναμικά δημιουργήσει *τον δικό της εγκόσμιο χώρο*, όπου μπορεί να πάψει πια να κρύβεται, δηλαδή μπορεί να εμφανιστεί και να αυτοφανερωθεί δια της ενέργειας²⁰.

Η Arendt εξαίρει τη σπουδαιότητα αυτής της ελεύθερης ανθρώπινης πράξης, σημειώνοντας πως «ό,τι συνήθως παραμένει ανέπαφο στις εποχές της αδράνειας και της αναπόφευκτης συντριβής, είναι η δύναμη της ελευθερίας καθ' εαυτήν, η ακέραια ικανότητα να αρχίζει κάτι, που εμψυχώνει και εμπνέει όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Αυτή είναι η *κρυφή πηγή* της παραγωγής όλων των σπουδαίων και των ωραίων πραγμάτων. Εφ' όσον καιρόν όμως αυτή η πηγή παραμένει κρυφή, η ελευθερία δεν είναι εγκόσμια, απτή πραγματικότητα, δηλαδή δεν είναι πολιτική. Επειδή η πηγή της ελευθερίας παραμένει ζωντανή, ακόμα και όταν η πολιτική ζωή απολιθώνεται»²¹.

Αυτή δε η ελεύθερη ανθρώπινη πράξη, κατά τον στοχασμό της Arendt, εμφανίζεται στον κόσμο ως *θαύμα*. Διότι κάθε πράξη, όταν εμφανίζεται αναπάντεχα και διακόπτει τον αυτοματισμό της διαδικασίας στην οποία λαμβάνει μέρος, φανερώνεται ως ένα αληθινό θαύμα· κάτι το απρόσμενο και έξω από την αναμενόμενη και συνήθη διαδικασία των ανθρωπίνων πραγμάτων. Η πράξη και η απαρχή είναι κατ' ουσία ταυτόσημες έννοιες. «Είναι στην ίδια τη φύση κάθε νέας απαρχής να διαρρηγγύνει τον κόσμο σαν *άπειρη απιθανότητα* και συνάμα να είναι ακριβώς αυτό το απείρως

απίθανο»²².

Τέτοιου είδους θαυμαστές πράξεις και απίθανα γεγονότα, «ανεξαρτήτως αν τα προσμένουμε με φόβο ή ελπίδα, μάς συνταράσσουν, προκαλώντας έκπληξη και σύγχυση, άπαξ και συντελεσθούν. Η καθαυτό επίδραση ενός γεγονότος δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί με απόλυτους όρους. Η γεγονικότητα του υπερβαίνει κατ' αρχήν κάθε πρόβλεψη»²³. Είναι οι στιγμές – θαύματα· όπου ο άνθρωπος κυριολεκτικά κάνει την εμφάνισή του στην πολιτική κοινωνία με πνεύμα ελεύθερης επιλογής και ενεργείας, αναδεικνύοντας και φανερώνοντας την πραγματικά ελεύθερη ανθρωπότητα του. Όπως λέει η ίδια η Arendt σε μια συνέντευξη της σε Γερμανική τηλεοπτική εκπομπή: «Η ανθρωπότητα δεν αποκτάται ποτέ στη μοναξιά, αλλά με το να φανερώσει κάποιος το έργο του στον κόσμο. Μπορεί να κατακτηθεί, μόνο από αυτόν που ρίπτει την ζωή του και τον εαυτό του εντός του δημόσιου βασιλείου»²⁴.

Ως εκ τούτου, θα ολοκληρώσει η Arendt στο προαναφερθέν δοκίμιο της, «είναι μια παρακαταθήκη του ρεαλισμού, και σε καμιά περίπτωση δεισιδαιμονία, να αναζητούμε το απροσδόκητο και το απρόβλεπτο, να είμαστε προετοιμασμένοι για “θαύματα” και να τα αναμένουμε στη σφαίρα του πολιτικού και κοινωνικού. Και όσο περισσότερο γέρνει η ζυγαριά προς την πλευρά της καταστροφής, τόσο πιο θαυμαστός θα φαίνεται ο άθλος που γίνεται με ελευθερία (...) Στη σφαίρα των ανθρωπίνων υποθέσεων, γνωρίζουμε τον δημιουργό των “θαυμάτων”. Είναι οι άνθρωποι οι οποίοι τα επιτελούν, οι άνθρωποι, που επειδή δέχτηκαν το διττό χάρισμα της *ελευθερίας και της πράξης*, μπορούν ελεύθερα να δημιουργήσουν και μια δική τους πραγματικότητα»²⁵.

Με τη βοήθεια όλων των ανωτέρω γίνεται κατανοητό ότι, σύμφωνα με την Arendt, ο άνθρωπος αναπτύσσει, φανερώνει και εκπληρώνει την αληθινή του ανθρωπότητα, μόνο όταν είναι ενεργό και ελεύθερο μέλος της πολιτικής κοινωνίας, εν τη κοινωνία και διά της κοινωνίας. Τότε μόνο ο άνθρωπος κατακτά αυτό που η Arendt θεωρεί πραγματική ελευθερία του, έξω από στενά προσωπικά κίνητρα και σκοπούς, πραγματώνοντας υψη-

λές αρχές και καθολικές αξίες, οι οποίες ζωοποιούνται ακριβώς μέσω της ενεργού και ελεύθερης πολιτικοκοινωνικής πράξης και ομιλίας του.

Η Arendt έχει τη γνώμη ότι ο κάθε ξεχωριστός άνθρωπος προορίζεται για την καθημερινή -χωρίς υπερβολή- επιτέλεση νέων θαυμάτων, νέων απαρχών, νέων πρωτοβουλιών, πέρα από τα αναμενόμενα και τα προβλεπόμενα· με τρόπο αναπάντεχο και επαναστατικό, θα λέγαμε. Όπως, για παράδειγμα, έπραξε η νεαρή Rosa Parks το 1955, με το να μη σηκωθεί στο λεωφορείο για να κάτσει ο όρθιος λευκός συμπολίτης της, και σήμανε την απαρχή της αλλαγής των ρατσιστικών Αμερικανικών νόμων²⁶. Ή, όπως ενήργησε η Kathrin Switzer το 1967, που κατάφερε να αλλάξει την κακή συνήθεια της μη συμμετοχής γυναικών στους Μαραθώνιους αγώνες, με το να τρέξει αντικανονικά η ίδια σ' αυτούς, παραβαίνοντας τους κείμενους αθλητικούς νόμους²⁷.

Με πίστη, λοιπόν, στους εαυτούς και τις δυνάμεις μας, και με σεβασμό και αγάπη προς τον συνάνθρωπο μας, ας βγούμε από τα στενά όρια της δήθεν ασφάλειας και της υπνωτικής μας επανάπαυσης, κατ' ουσίαν δε, νέκρωσης. Ας εξερευνήσουμε και ας αναπτύξουμε τα οράματα και τις δυνατότητες μας στον -κατά Arendt- δημόσιο χώρο, επεκτείνοντας και φανερώνοντας τους εαυτούς μας στον κόσμο. Γιατί, αν δεν ανοίξεις τα φτερά σου να πετάξεις, δεν θα μάθεις ποτέ πόσο ψηλά μπορείς να φτάσεις.

Να πετάξουμε έμπρακτα, με δυναμική και ενεργή ομιλία και πράξη μέσα στην πολιτική κοινωνία, σαν με μικρά και μεγάλα θαύματα, αυτά με τα οποία είναι προικισμένη για να μπορεί να επιτελεί ολόκληρη η ανθρωπότητα μας. Θαύματα τα οποία, εκδιπλούμενα και αποκαλυπτόμενα σε όλη την έκταση τους, μπορούν, οφείλουν και πρέπει να αλλάξουν τον κόσμο μας προς το καλύτερο, όπως αξίζει σε εμάς τους ίδιους ως ανθρώπους που, όπως προσημειώθηκε, «επειδή δέχτηκαν το διττό χάρισμα της ελευθερίας και της πράξης, μπορούν να δημιουργήσουν μια δική τους πραγματικότητα»²⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χάννα Άρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση* (*Vita activa*), μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος - Σ. Ροζάνης, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 2008.
2. Hannah Arendt, *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, μτφρ. Γ. Ν. Μερτίκας, εκδ. Στάσει εκπίπτοντες, Αθήνα, 2012, σσ. 9-54.
3. Ο τόμος εκδόθηκε με τον ίδιο τίτλο, *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος* - αλλά όχι με ίδιο περιεχόμενο - και στην Ελλάδα το 1996, από τις εκδόσεις Λεβιάθαν, σε μετάφραση Γ. Ν. Μέρτικα. Συγκεκριμένα, δεν περιλάμβανε όλα τα δοκίμια, ούτε το σχετικό με την ελευθερία. Τα υπόλοιπα δημοσιεύθηκαν σε δύο ακόμη βιβλία, στο ακριβώς ανωτέρω, *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική* (όπου και παραπέμπουμε στο παρόν), καθώς και στο: *Η κρίση της κουλτούρας*, μτφρ. Γ. Ν. Μερτίκας, εκδ. Στάσει εκπίπτοντες, Αθήνα, 2012.
4. *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, ό.π., σελ. 14.
5. *Ό.π.*, σελ. 15.
6. *Ό.π.*, σσ. 16, 31-32, 47.
7. *Ό.π.*, σσ. 9-10, 22, 31-34, 38-40.
8. *Ό.π.*, σσ. 10-11.
9. *Ό.π.*, σσ. 17-18, 27.
10. Βλ. συνέντευξη Hannah Arendt “*Zur Person*”, Full Interview (with English subtitles), <https://www.youtube.com/watch?v=dsoImQfVsO4>
11. *Η ανθρώπινη κατάσταση*, ό.π., σελ. 241.
12. *Ό.π.*, σελ. 221.
13. *Ό.π.*, σσ. 281-283.
14. *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, ό.π., σελ. 22.
15. *Η ανθρώπινη κατάσταση*, ό.π., σσ. 242-243.
16. *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, ό.π., σσ. 23-24.
17. *Ό.π.*, σσ. 47-48.
18. *Ό.π.*, σελ. 21 και *Η ανθρώπινη κατάσταση*, ό.π., σσ. 21-23.
19. *Ό.π.*, σσ. 45-46.
20. *Ό.π.*, σελ. 51.
21. *Ό.π.*, σελ. 50.
22. *Ό.π.*, σελ. 51.
23. *Ό.π.*, σελ. 52.
24. «Humanity is never acquired in solitude, or by giving one's work to the public. It can be achieved only by someone, who throws his life and person into the public realm». Βλ. συνέντευξη, ως άνω, σημ.10.
25. *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, ό.π., σσ. 53-54.
26. Βλ. Rosa Parks Biography, <http://www.biography.com/people/rosa-parks-9433715>
27. Βλ. <http://kathrineswitzer.com>
28. *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική*, ό.π., σελ. 54.